309sk07

7

एतद् उपास्यम्

प्राचीनकाले भारतीयसंस्कृतौ मानवानां कृते चत्वारः आश्रमाः स्वीकृताः। ते च ब्रह्मचर्य–गृहस्थ–वानप्रस्थ–संन्यासाः इति। ब्रह्मचर्याश्रमे छात्राः गुरुकुले स्थित्वा विद्याग्रहणं कुर्वन्ति स्म। वेद–वेदांगानि पाठयित्वा आचार्यः अध्ययनस्य समाप्तौ शिष्यान् उपदिशति स्म। ते एव उपदेशाः अद्यत्वे अपि दीक्षान्तभाषणरूपेण प्रसिद्धाः सन्ति। वेदानां रहस्यं साररूपेण उपनिषत्सु उपलभ्यते। वस्तुतः वैदिकसाहित्यस्य अन्तिमं स्वरूपम् उपनिषद्रूपेण सुरक्षितम्। यत् ज्ञानं शिष्यः गुरोः समीपम् उपविश्य प्राप्नोति तत् एव उपनिषद्। तैत्तिरीयोपनिषदि गुरुणा उपदिष्टाः उपदेशाः अस्मिन् पाठे संकलिताः।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान्

- सदाचारविषये उपदेशवाक्यानि सम्यक् अवबोद्धुं समर्थः भविष्यति;
- पाठानुसारं करणीयानां कर्मणां निषिद्धकर्मणां च सूचीं निर्मातुं शक्तः भविष्यति;
- कर्मणः आचारस्य वा विषये संदेहे सति किं करणीयम् इति लेखितुं शक्ष्यति;
- लोट् लकारस्य विधिलिङ्. लकारस्य च प्रयोगं वाक्येषु कर्तुं सक्षमः भविष्यति;
- नञ्तत्पुरुषसमासस्य प्रयोगं कर्तुं योग्यः भविष्यति;
- तव्यत्, अनीयर्, यत्, प्रत्ययानां प्रयोगं कर्तुं समर्थः भविष्यति;
- युग्म–अव्ययानां वाक्येषु प्रयोगं करिष्यति;
- पदानां वर्णविश्लेषणं करिष्यति।

क्रियाकलापः

अधः चित्रद्वयं प्रदत्तम् अस्ति। एकस्मिन् चित्रे गुरुः छात्रान् पाठयति। द्वितीये चित्रे छात्रजीवनं समाप्य गृहं प्रस्थितान् छात्रान् आचार्यः सम्बोधयति। उभयचित्रसम्बद्धानि अत्र कानिचित् वाक्यानि लिखितानि। तेषु वाक्येषु यानि वाक्यानि अध्ययनरत–छात्रेभ्यः सन्ति 'क' स्तम्भे, यानि च छात्रजीवनं समाप्य गृहं गच्छतः छात्रान् प्रति सन्ति तानि 'ख' स्तम्भे लिखत।

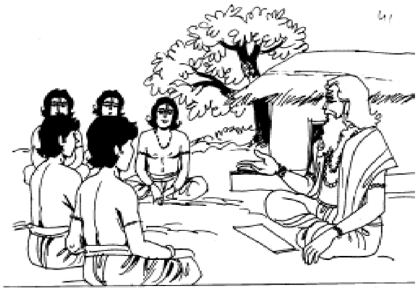

7.1

7.2

वाक्यानि–

1. अस्माभिः सुचरितानि एव पालनीयानि।
2. पुष्पाणि चित्वा आनयत।
3. दानं श्रद्धया यच्छेत्।
4. आजीवनं स्वाध्यायं प्रवचनं च न त्यजेत्।
5. स्वपाठं ध्यानेन पठत।
6. सदा धर्मस्य पालनं कुर्यात्।
7. यज्ञाय समिधम् आनयत।
8. त्वया सदा परोपकारः कर्तव्यः।
9. वनात् अर्जुनवृक्षस्य त्वचम् आनय।
10. इमान् मन्त्रान् सस्वरं पठत।

'क' स्तम्भः (अध्ययनरत छात्रेभ्यः)	'ख' स्तम्भः (गृहं गमनोत्सुकेभ्यः)
1	1
2	2
3	3
4	4
5	5

टिप्पणी

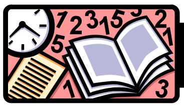

7.1 मूलपाठः

एतद् उपास्यम्

इदानीं वयम् मूलपाठं ध्यानेन पठामः।

वेदम् अनूच्य आचार्योऽन्तेवासिनम् अनुशास्ति। सत्यं वद। धर्मं चर। स्वाध्यायान्मा प्रमदः। आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः। सत्यान्न प्रमदितव्यम्। धर्मान्न प्रमदितव्यम्। कुशलान्न प्रमदितव्यम्। भूत्यै न प्रमदितव्यम्। स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां च न प्रमदितव्यम्। देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यम्।

मातृदेवो भव। पितृदेवो भव। आचार्यदेवो भव। अतिथिदेवो भव। यान्यनवद्यानि कर्माणि तानि सेवितव्यानि। नो इतराणि। यान्यस्माकं सुचरितानि तानि त्वयोपास्यानि। नो इतराणि। ये के चास्मच्छ्रेयांसो ब्राह्मणाः तेषां त्वया ऽऽसनेन प्रश्वसितव्यम्।

श्रद्धया देयम्। अश्रद्धयाऽदेयम्। श्रिया देयम्। ह्रिया देयम्। भिया देयम्। संविदा देयम्। अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा वा स्यात्, ये तत्र ब्राह्मणाः सम्मर्शिनः युक्ता आयुक्ताः अलूक्षाः धर्मकामाः स्युः यथा ते तत्र वर्तेरन् तथा तत्र वर्तेथाः। अथाभ्याख्यातेषु ये तत्र ब्राह्मणाः सम्मर्शिनः युक्ता आयुक्ताः अलूक्षा धर्मकामाः स्युः यथा ते वर्तेरन् तथा तेषु वर्तेथाः। एषः आदेशः। एष उपदेशः। एषा वेदोपनिषत्। एतदनुशासनम् एवमुपासितव्यम्। एवम् चैतदुपास्यम्।

शब्दार्थाः

अनूच्य = पढ़ाकर, अन्तेवासिनम् = शिष्य को, अनुशास्ति = उपदेश देता है।, स्वाध्यायात् = पढ़ने से, मा प्रमदः = आलस्य मत करो, आहृत्य = लाकर, प्रजातन्तुम् = सृष्टि (सन्तान) के क्रम को, मा व्यवच्छेत्सीः = मत तोड़ो, धर्मात् न प्रमदितव्यम् = कर्तव्य से विमुख मत होवो।, कुशलात् = आत्मरक्षा के लिए किए जाने वाले कर्म से, न प्रमदितव्यम् = आलस्य नहीं करना चाहिए।, भूत्यै = विभूति–ऐश्वर्य देने वाले मांगलिक कार्यों के प्रति, स्वाध्यायप्रवचनाभ्याम् = अध्ययन और अध्यापन से।, देवपितृकार्याभ्याम् = पूजा यज्ञ आदि, देवकार्य और श्राद्ध तर्पण आदि, पितृ कार्य से, मातृदेवो भव = माता को देवता समझने वाला बनो, यानि अनवद्यानि = जो भी निन्दा रहित, सेवितव्यानि = आचरण करना चाहिए, नो इतराणि = इनसे विपरीत का नहीं। यानि अस्माकं सुचरितानि = हम आचार्य लोगों के भी सुचरित (शुभ चरित) अर्थात् शास्त्र के अनुकूल कर्म हैं, उपास्यानि = उन्हीं की तुझे उपासना करनी चाहिए।, नो इतराणि = दूसरे इनसे विपरीत की नहीं।, अस्मच्छ्रेयांसः = जो हमसे श्रेष्ठ विद्वान् हैं। आसनेन = आसन आदि देकर, प्रश्वसितव्यम् = उनकी थकान दूर करनी चाहिए।, श्रद्धया देयम् = श्रद्धा से दान देना चाहिए, श्रिया देयम् = सम्मानपूर्वक देना चाहिए, ह्रिया देयम् = लज्जापूर्वक देना चाहिए, भिया देयम् = भय मानते हुए देना चाहिए। संविदा = मैत्री भाव, सद्भाव से, अथ यदि = फिर इस प्रकार व्यवहार करते हुए, कर्मविचिकित्सा = कर्म के विषय में संशय अर्थात् कार्य–अकार्य का निर्णय न कर सकना, वृत्तविचिकित्सा = आचरण के विषय में संशय, ये तत्र ब्राह्मणाः = वहाँ उस देश काल में जो विद्वान्, सम्मर्शिनः = विचारशील, विवेकी, युक्ताः = कर्म में नियुक्त, ज्ञान–विज्ञान में निपुण, आयुक्ता = स्वेच्छा से कर्मपरायण (आजकल कमिश्नर के लिए आयुक्त शब्द का प्रयोग किया जाता है), अलूक्षाः = कोमल, सरल, बुद्धि वाले, धर्मकामाः स्युः = धर्माभिलाषी, विद्वान् हों, यथा ते वर्तेरन् = जैसा वे व्यवहार करें, तथा तत्र वर्तेथाः = वैसा ही तुम भी वहाँ करना, अभ्याख्यातेषु = दोषारोपित लोगों पर, संशययुक्तों पर, आदेशः = आज्ञा, विधि, वेदोपनिषत् = वेदों का रहस्य, अनुशासनम् = नियमानुकूल आचरण, उपासितव्यम् = उपासना करनी चाहिए। उपास्यम् = उपासना के योग्य है।

7.2 बोधप्रश्नाः

1. मूल पाठम् आधृत्य सम्बद्धान् वाक्यांशान् योजयत

'क' स्तम्भः	'ख' स्तम्भः
(क) आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य	(1) वेदोपनिषत्
(ख) स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां च	(2) प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः
(ग) यान्यनवद्यानि कर्माणि	(3) अदेयम्
(घ) अश्रद्धया	(4) न प्रमदितव्यम्
(ङ) यथा ते वर्तेरन्	(5) तानि सेवितव्यानि
(च) एषा	(6) तथा तेषु वर्तेथाः

उपयुक्तम् उत्तरं चिह्नीकुरुत

2. आचार्यः कम् अनुशास्ति?

(क) शिष्यम् (ख) गृहस्थं (ग) संन्यासिनं (घ) आचार्य

3. गुरुजनानां कथंविधानि चरितानि उपास्यानि?

(क) सुचरितानि (ख) दुश्चरितानि (ग) इतराणि (घ) गृहस्य कर्माणि

4. दानं कथं न देयम्?

(क) श्रिया (ख) ह्रिया (ग) श्रद्धया (घ) अश्रद्धया

5. पाठम् आधृत्य रिक्तस्थानानि पूरयत

(क) स्वाध्यायात् .... प्रमदः।

(ख) यान्यस्माकं सुचरितानि .... त्वया उपास्यानि।

(ग) भिया .... ।

(घ) .... आदेशः।

(ङ) देवपितृकार्याभ्यां न .... ।

(च) .... इतराणि।

7.3 अधुना अवगच्छाम:

प्रथम: अंश:

वेदम् अनूच्य .... प्रश्वसितव्यम्।

अत्र प्रश्नोत्तरमाध्यमेन प्रथमम् अंशं बोधाम:।

(क) वेदमनूच्याचार्योऽन्तेवासिनम् अनुशास्ति

क: अनुशास्ति? आचार्य: अनुशास्ति = उपदिशति। कम् उपदिशति? अन्तेवासिनम् अर्थात् शिष्यम्।

किम् अनूच्य? वेदम् अनूच्य–वेदं पाठयित्वा अर्थात् गुरुवर्य: अध्ययनात् परं शिष्याय जीवने हितकरान् उपदेशान् प्रयच्छति।

(ख) आचार्याय प्रियधनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सी:

कीदृशं धनम् आचार्याय यच्छेत्? आचार्याय विद्यानिष्पादनार्थं प्रियम्–इष्टं धनम् आहृत्य (आनीय) यच्छेत्। आचार्यस्य प्रियं धनं किम्? आचार्यस्य प्रियं धनं छात्र:।

कं मा व्यवच्छेत्सी:? प्रजातन्तुं सन्तानक्रमं मा व्यवच्छेत्सी: छिन्धि अर्थात् आचार्येण अनुज्ञात: त्वम् अनुरूपया कन्यया सह विवाहं कृत्वा सन्तानपरम्परां पालय। कस्मात् न प्रमदितव्यम्? कुशलान्न प्रमदितव्यम्, कुशलात् अर्थात् आत्मरक्षार्थं कर्मण: न प्रमदितव्यम्

मातृदेवो भव– मातृदेवो = मातरं देवताम् इव मन्यस्व। (मातृदेवो = माता देवता यस्य स:) अर्थात् त्वया माता देवतावत् उपास्या। एवमेव पिता, गुरु:, अतिथि:, अपि देवता वत् उपासनीया: = पूज्या:।

(ग) यान्यनवद्यानि कर्माणि तानि सेवितव्यानि

कीदृशानि कर्माणि सेवितव्यानि? अनवद्यानि अवद्यं निन्द्यं न अवद्यम् इति अनिंद्यम् अर्थात् निन्दारहितानि कर्माणि शिष्टाचारलक्षणानि कर्माणि कर्तव्यानि।

(घ) ये के चास्मच्छ्रेयांसो ब्राह्मणा: तेषां त्वयाऽऽसनेन प्रश्वसितव्यम्

ब्राह्मण: क: भवति? ब्रह्म इति अक्षरम्। तत् अक्षरम् पठति = आचरति इति ब्राह्मण: अर्थात् विद्वान् एव ब्राह्मण:। के विद्वांस: प्रश्वसितव्या:? न सर्वे विद्वांस:, अपितु अस्मच्छ्रेयांसो ये अस्मत् श्रेयांस: अर्थात् आचार्यत्वादिधर्मै: अस्मत् श्रेयांस: प्रशस्यतरा:, ते विद्वांस: एव त्वया प्रश्वसितव्या:। प्रश्वसितव्यम् इत्यस्य कोऽर्थ:? प्रश्वसनं प्रश्वास: श्रमापनय:। तेषां श्रम: त्वया अपनेतव्य:। केन प्रकारेण? आसनं दत्त्वा तेषां श्रम: दूरीकर्तव्य:।

भावार्थः

वेदान् पाठयित्वा आचार्यः अन्तेवासिने शिष्याय जीवने हितकरान् उपदेशान् प्रयच्छति। जीवने सदा धर्मस्य मार्गे चलितव्यम्। आचार्याय तस्य प्रियं धनम् (सत्कर्मणा उपार्जितम्)/शिष्यं वा आहृत्य सन्तानपरम्परा पालनीया। धनार्जनात् अध्ययनात्, अध्यापनात्, देवपितृकार्याभ्याम् च आलस्यं न कर्तव्यम्। मातरं पितरम् आचार्यम् अतिथिं च देवता इव मन्यस्व। अस्माकं सदाचरणानि एव अनुसरणीयानि। समाजे अस्मदपि श्रेष्ठाः ये विद्वांसः सन्ति ते आसनादिप्रदानेन सदा सम्माननीयाः।

वेदों का अध्ययन कराने के बाद आचार्य अन्तेवासी शिष्य को जीवन के लिए उपयोगी एवं हितकारी उपदेश देता है, "सदा सत्य एवं धर्म के मार्ग पर चलो। आचार्य के लिए उसका अभीष्ट धन रूपी शिष्य लाना तथा सन्तानपरम्परा का निर्वाह करो। धनसम्पत्ति अर्जन करने में, अध्ययन और अध्यापन में तथा देवताओं और पितरों के कार्यों से आलस्य मत करो। माता, पिता, आचार्य एवं अतिथि को देवतुल्य मानो। हमारे केवल सद्गुणों को अपनाओ। समाज में हमसे भी अधिक जो सम्मानयोग्य विद्वान् हैं, उन्हें आसनादि देकर सम्मानित करो।

व्याकरण–बिन्दवः

पदपरिचयः

अन्तेवासिनम् =	अन्तेवासिन् शब्दः	द्वितीया विभक्तिः	एकवचनम्
भूत्यै =	"भूति" शब्दः	चतुर्थी विभक्तिः	एकवचनम्
श्रेयांसः =	'श्रेयस्' शब्दस्य	प्रथमा विभक्तिः	बहुवचनम्
इतराणि =	'इतर' शब्दः	नपुंसकलिंगम् प्रथमा विभक्तिः	बहुवचनम्
अनुशास्ति =	अनु + शास् +	लट् लकारः, प्रथमः पुरुषः	एकवचनम्
व्यवच्छेत्सीः =	वि + अव + छिद् +	विधिलिङ्, मध्यम पुरुषः	एकवचनम्
भव =	भू धातुः +	लोट् लकारः, मध्यमः पुरुषः	एकवचनम्

कृत्प्रत्ययानां प्रयोगः

अनूच्य = अनु + ब्रू (→ वच् → उच्) + क्त्वा (ल्यप्)

(धातोः पूर्वम् उपसर्गकारणात् क्त्वा स्थाने ल्यप् प्रत्ययः भवति।)

आहृत्य = आ + हृ + ल्यप् (अव्ययम्)

प्रमदितव्यम् = प्र + मद् + तव्यत् + नपुंसकलिङ्गम्, एकवचनम्

(प्र + मद् योगे पंचमी विभक्तिः प्रयुज्यते यथा सत्यात् न प्रमदितव्यम्, धर्मात् न प्रमदितव्यम्। कुशलात् न प्रमदितव्यम्।)

उपास्यानि = उप + आस् + यत् प्रत्ययः, नपुंसकलिङ्गम् बहुवचनम्

सन्धिच्छेदाः

आचार्योऽन्तेवासिनम्	= आचार्यः	+ अन्तेवासिनम्	
स्वाध्यायान्न	= स्वाध्यायात्	+ न	
यान्यनवद्यानि	= यानि	+ अनवद्यानि	
चास्मच्छ्रेयांसः	= च	+ अस्मत्	+ श्रेयांसः

समासाः

मातृदेवः = माता देवः यस्य सः — बहुव्रीहिसमासः

स्वाध्यायप्रवचनाभ्याम् = स्वाध्यायः प्रवचनम् च स्वाध्यायप्रवचने, ताभ्याम्, — द्वन्द्वसमासः

प्रजातन्तुम् = प्रजानां तन्तुम्, — षष्ठीतत्पुरुषः

अनवद्यानि = न अवद्यानि — नञ्तत्पुरुषसमासः

वर्ण विश्लेषणम् (क) आचार्यः = आ + च् + आ + र् + य् + अः

(ख) प्रियम् = प् + र् + इ + य् + अ + म्

(ग) धर्मम् = ध् + अ + र् + म् + अ + म्

पाठगतप्रश्नाः 7.1

1. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि एकपदेन लिखत–

प्रश्नाः	उत्तराणि
(क) वेदम् अनूच्य आचार्यः कम् अनुशास्ति?	....
(ख) आचार्याणां कीदृशानि कर्माणि शिष्येन उपास्यानि?	....
(ग) श्रेयांसः विद्वांसः केन प्रश्वसितव्याः?	....
(घ) कानि कर्माणि शिष्येन सेवितव्यानि?	....

(ङ) आचार्यः कम् न छेत्तुं कथयति? ....

(च) कस्यै न प्रमदितव्यम्? ....

2. पाठात् चित्वा क्रियापदानि रिक्तस्थानेषु पूरयत–

(क) सत्यात् न ....

(ख) आचार्याय प्रियं धनम् आहृत्य प्रजातन्तुं मा ....

(ग) अतिथिदेवो ....

(घ) तानि त्वया ....

(ङ) तेषां त्वया आसनेन ....

(च) धर्मे ....

3. उपयुक्तेन पदेन रिक्तस्थानानि पूरयत–

(क) .... अनूच्य आचार्यः अन्तेवासिनम् अनुशास्ति। (वेदम्/पुराणम्/रघुवंशम्)

(ख) शिष्येण आचार्याणां .... उपास्यानि। (अवद्यानि/सुचरितानि/सर्वाणि चरितानि)

(ग) आचार्यः .... न छेत्तुं कथयति। (प्रजातन्तुं/काष्ठं/रज्जुं)

(घ) श्रेयांसः विद्वांसः .... प्रश्वसितव्याः। (धनेन/जलेन/आसनेन)

(ङ) ....न प्रमदितव्यम्। अकुशलात्/सत्यात्/अधर्मात्)

4. निर्दिष्टधातुभिः तव्यत् प्रत्ययप्रयोगेन वाक्यपूर्तिं कुरुत–

(क) कुशलात् न ....। (प्र + मद् + तव्यत्)

(ख) अनवद्यानि कर्माणि ....। (सेव् + तव्यत्)

(ग) आचार्यः सदा ....। (उप + आस् + तव्यत्)

(घ) मातृसेवा श्रद्धया ....। (कृ + तव्यत्)

(ङ) पिता देवतावत् ....। (पूज् + तव्यत्)

(च) श्रेयांसः ब्राह्मणाः ....। (प्र + श्वस् + तव्यत्)

द्वितीयः अंशः

श्रद्धया देयम् .... चैतदुपास्यम्।

अत्र पुनः द्वितीयम् अंशम् पठित्वा गुरुणा प्रदत्तान् उपदेशान् बोधामः।

(क) अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा वा स्यात्

अत्र 'अथ' इति शब्दस्य कोऽर्थः? अथ = एवं वर्तमानस्य अर्थात् अनेन प्रकारेण व्यवहारं कुर्वतः (ते)

कस्मिन् विचिकित्सा स्यात्? कदाचित् तव कर्मविचिकित्सा अर्थात् कार्ये अकार्ये उचिते, अनुचिते च कर्मणि विचिकित्सा, संशयः स्यात्।

वृत्ते विचिकित्सा इत्यस्य कोऽर्थः? वृत्ते = आचारविषये संशयः स्यात् चेत् तदा ....

(ख) ये तत्र ब्राह्मणाः सम्मर्शिनः युक्ताः आयुक्ताः अलूक्षाः धर्मकामाः स्युः

तत्र इत्यस्य कोऽर्थः? तस्मिन् देशे काले वा

कीदृशाः ब्राह्मणाः स्युः? सम्मर्शिनः–विचारशीलाः विवेकिनः, सहनशीलाः च ब्राह्मणाः स्युः, युक्ताः = कर्मणि वृत्ते वा पूर्णतः तत्पराः च स्युः। आयुक्ताः = अपरप्रयुक्ताः स्वेच्छया प्रवृत्ताः। अलूक्षाः = अरूक्षाः= अक्रूरमतयः= सरलहृदययुक्ताः विद्वांसः स्युः। अर्थात् यदा कर्मणि व्यवहारे वा कोऽपि संदेहः भवेत् तदा ईदृशाः एव ब्राह्मणाः अनुसरणीयाः।

(ग) एषा वेदोपनिषत्

किं वेदोपनिषत्? एतत् सर्वं यत् वर्णितं तत् वेदानां रहस्यम् अस्ति अर्थात् अयं वेदार्थः एव।

भावार्थः

दानविषये आचार्यः शिष्यं शिक्षयति यत् दानं सदा श्रद्धया, सम्मानेन, भयेन, लज्जया, सद्भावनया च देयम्। यदि कर्मणि आचरणविषये वा संशयः स्यात् तदा विवेकशीलानां विदुषाम् आचरणम् अनुकरणीयम्। एतत् एव वेदानां रहस्यम्। एतदेव अनुशासनम्।

दान के विषय में बताते हुए आचार्य कहते हैं कि श्रद्धा, सम्मान, लज्जा, डर तथा सद्भावना से दान दो। जीवन में यदि कभी कर्म अथवा आचरण के विषय में संशय हो तो उस देश काल में जो विवेकशील, विचारवान् तथा सरल हृदय वाले विद्वान् हों, वे जैसा व्यवहार करें, तुम भी वैसा ही करो। यह आदेश है। यही वेदों का रहस्य है। यही अनुशासन है, यही आचरण करने योग्य है। इसी प्रकार आचरण करना चाहिए।

व्याकरणबिन्दवः

नञ्तत्पुरुषसमासः–भवता 'राजते कन्याकुमारी' इति पाठे तत्पुरुषसमासः पठितः। इदानीम् एकम् अन्यं अस्य समासस्य भेदं नञ्तत्पुरुषसमासम् पठामः।

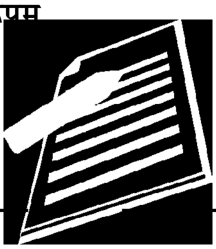

अभावस्य अर्थे नञ् तत्पुरुषस्य प्रयोगः क्रियते। अस्मिन् पाठे नञ्तत्पुरुषस्य प्रयोगः द्रष्टव्यः–

अनवद्यानि – न अवद्यानि

अश्रद्धया – न श्रद्धया

अलूक्षाः – न लूक्षाः

(1) अत्र वयं पश्यामः यत् यदि उत्तरपदे पदारम्भे व्यञ्जनं वर्तते तदा 'न' स्थाने अ वर्णस्य किन्तु यदि उत्तरपदे पदारम्भे स्वरः वर्तते तदा अन् शब्दस्य प्रयोगः क्रियते यथा

न आगतम् – अनागतम्

न उद्वेगकरम् – अनुद्वेगकरम्

न उपस्थितः – अनुपस्थितः

न ऋतम् – अनृतम्

न विद्या – अविद्या

न सत् – असत्

न ध्रुवम् – अध्रुवम्

न ब्राह्मणः – अब्राह्मणः

(2) हिन्दीभाषायां 'चाहिए– इत्यर्थे संस्कृतभाषायां धातुना सह 'तव्यत्' 'यत्' 'अनीयर्' प्रत्ययानां प्रयोगः क्रियते यथा प्र + मद् + तव्यत् = प्रमदितव्यम्, सेव् + तव्यत् = सेवितव्यम्, प्र + श्वस् + तव्यत् = प्रश्वसितव्यम्। उप + अस् + यत् = उपास्यम्, दा + यत् = देयम्, अ + वद् + यत् = अवद्यम्। पठ् + अनीयर् = पठनीयम्, दृश् + अनीयर् = दर्शनीयम्, कृ + अनीयर् = करणीयम्। एतेषां प्रत्ययानां प्रयोगः सदा कर्मवाच्ये भाववाच्ये वा क्रियते। कर्तरि तृतीया कर्मणि प्रथमा क्रिया च कर्मानुसारं भवति यथा मया पुस्तकं पठितव्यम्। त्वया पाठः पठितव्यः। तेन कथा कथयितव्या। भाववाच्ये क्रिया नपुंसकलिङ्गे एकवचने एव भवति यथा मया चलितव्यम्। तैः हसितव्यम्।

(3) संस्कृतव्याकरणे 22 उपसर्गाः सन्ति। उपसर्गाः धातोः प्रारम्भे प्रयुक्ताः तस्य अर्थे परिवर्तनं कुर्वन्ति तथा अस्मिन् पाठे प्र + श्वस् → प्रश्वासः = श्रमापनयः, उप + आस् = उपास् – पूजार्थकं भवति। प्र परा अप सम् अनु अव निस् निर् दुस् दुर् वि आङ् नि अध अपि अति सु उत् अभि प्रति परि उप–एते प्रादयः।

"उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते।
प्रहाराहार–संहार–विहार–परिहारवत्।।"

पृथक् पृथक् उपसर्गेण सह मूलधातोः अर्थः भिन्नः भवति यथा

उपसर्गः	धातुः	रूपः	अर्थः
प्र	हा	प्रहारः	आघातः
आङ्	हा	आहारः	भोजनम्
सम्	हा	संहारः	नाशनम्
वि	हा	विहारः	भ्रमणम्
परि	हा	परिहारः	समाधानम्, त्यागः

केषांचित् अव्ययानां प्रयोगः युग्मरूपेण भवति। यथा

(4) यत्र–तत्र, यदा–तदा, यावत्–तावत्, यथा–तथा

उदाहरणानि

(i) यत्र धूमः तत्र अग्निः।

(ii) यत्र श्रीकृष्णः तत्र जयः।

(iii) यत्र देवालयः तत्र भक्ताः।

(iv) यथा ते वर्तेरन् तथा वर्तेथाः।

(v) यथा राजा तथा प्रजा।

(vi) यथा कर्म तथा फलम्।

(viii) यदा सूर्यः उदेति तदा अन्धकारः नश्यति।

(ix) यदा गुरुः प्रविशति तदा छात्राः उत्तिष्ठन्ति।

(x) यावत् दीयते तावत् धनस्य सदुपयोगः भवति।

(vii) यदा वसन्तागमनं भवति तदा कोकिलः कूजति।

(xi) यावत् स्थास्यन्ति गिरयः तावत् रामायणकथा प्रचरिष्यति।

(xii) यावत् शरीरं तावत् परोपकारः करणीयः।

पदपरिचयः

(क) श्रद्धया = 'श्रद्धा' शब्दः स्त्रीलिंगे तृतीयाविभक्तिः एकवचनम्

श्रिया = 'श्री' शब्दः तृतीयाविभक्तिः एकवचनम्

संविदा = 'संविद्' शब्दः तृतीयाविभक्तिः एकवचनम्

सम्मर्शिनः = 'सम्मर्शिन्' शब्दः प्रथमाविभक्तिः बहुवचनम्

अभ्याख्यातेषु = अभि + आख्यात + सप्तमी विभक्तिः बहुवचनम्

(ख) स्यात् = अस् + विधिलिङ् + प्रथमपुरुषः एकवचनम्

स्युः = अस् + विधिलिङ् + प्रथमपुरुषः बहुवचनम्

वर्तेरन् = वृत् + विधिलिङ् + प्रथमपुरुषः बहुवचनम्

वर्तेथाः = वृत् + विधिलिङ् + मध्यमपुरुषः एकवचनम्

एतानि क्रियापदानि विधिलिङ्प्रयुक्तानि। लोट् लकारे एतेषां रूपाणि एवं भविष्यन्ति–

विधिलिङ्	**लोट्लकारे**
स्यात्	अस्तु
स्युः	सन्तु

वर्तेरन् वर्तन्ताम्
वर्तेथाः वर्तस्व

कृत्प्रत्ययप्रयोगाः

देयम् = दा + यत् प्रत्ययः, नपुंसकलिंगम्
आयुक्ताः = आ + युज् + क्त, पुल्लिंगम्, प्रथमाविभक्तिः बहुवचनम्
उपास्यम् = उप + आस् + यत्, नपुंसकलिंगम्

सन्धिच्छेदाः

अश्रद्धयाऽदेयम् = अश्रद्धया + अदेयम्
अथाभ्याख्यातेषु = अथ + अभ्याख्यातेषु
वेदोपनिषत् = वेद + उपनिषत्
एवमु = एवम् + उ
चैतदुपास्यम् = च + एतत् + उपास्यम्

समासः

अश्रद्धया = न श्रद्धया नञ् तत्पुरुषसमासः

वर्ण–विश्लेषणम्–

(क) श्रद्धया – श् + र् + अ + द् + ध् + अ + य् + आ
(ख) ह्रिया – ह् + र् + इ + य् + आ
(ग) अलूक्षाः – अ + ल् + ऊ + क् + ष् + आः

पाठगतप्रश्नाः 7.2

1. कोष्ठकेषु दत्तानां समानार्थद्योतकपदानि मूलपाठात् चित्वा वाक्यपूर्तिं कुरुत–

यथा (क) संविदा (सद्भावनया) देयम्।

(ख) ये तत्र ब्राह्मणाः .... (विचारशीलाः) स्युः।

(ग) एषा .... (वेदानां रहस्यम्)।

(घ) ये .... (अरूक्षाः) धर्मकामाः स्युः।

(ङ) यदि ते .... (कार्ये–अकार्ये संशयः) स्यात्।

(च) .... (लज्जया) देयम्।

टिप्पणी

2. विशेषणं निर्दिशत–

	विशेषणम्
(क) श्रेयांसः ब्राह्मणाः	(क) ....
(ख) ब्राह्मणाः सम्मर्शिनः	(ख) ....
(ग) विद्वांसः धर्मकामाः	(ग) ....
(घ) कर्माणि अनवद्यानि	(घ) ....
(ङ) प्रियं धनम्	(ङ) ....
(च) अलूक्षाः ब्राह्मणाः	(च) ....

3. लोट् लकारे विधिलिङ् लकारे च प्रयुक्तानि क्रियापदानि पृथक्–पृथक् कृत्वा लिखत

	लोट् लकारे	विधिलिङ् लकारे
(क) सत्यं वद।	....	....
(ख) प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः।	....	....
(ग) यथा ते वर्तेरन्।	....	....
(घ) मातृदेवो भव।	....	....
(ङ) ये तत्र ब्राह्मणाः सम्मर्शिनः स्युः।	....	....
(च) आचार्यदेवो भव।	....	....

7.4 किम् अधिगतम्

अध्ययनस्य समाप्तौः छात्रः जीवनोपयोगिनम् उपदेशं गृह्णाति यथा–

1. सत्यमेव जीवनस्य आधारशिला।
2. धर्मात्, कुशलात्, भूत्यै, स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यम्।
3. माता, पिता, आचार्यः, अतिथिः च देवतुल्याः सन्ति।
4. श्रेयांसः विद्वांसः एव सम्माननीयाः।
5. यदि कर्मणि आचरणे वा संशयः स्यात् तर्हि सम्मर्शिणां विदुषां समीपे गन्तव्यम्।
6. आचार्यस्य उपदेशाः उपासितव्याः।
7. अभावस्य योगे नञ् तत्पुरुषस्य प्रयोगः भवति।
8. तव्यत्, यत्, ल्यप् प्रत्ययानां धातुषु प्रयोगः।

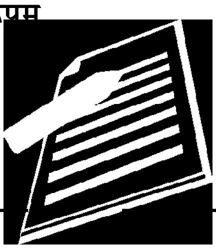

9. यत्र–तत्र, यदा–तदा यथा–तथा, यावत्–तावत् युग्म–अव्ययानां वाक्येषु प्रयोगः भवति।

10. पदेषु वर्णानां विश्लेषणं क्रियते।

7.5 योग्यताविस्तारः

(क) ग्रन्थपरिचयः

प्रसिद्धेषु उपनिषद्ग्रन्थेषु तैत्तिरीयोपनिषद् एका प्रसिद्धा उपनिषद् अस्ति।

'उपनिषद्' इति शब्दस्य व्युत्पत्तिः एवम् अस्ति– 'उप+ नि+ सद् – गत्यवसानेषु'। अर्थात् सा विद्या या सांसारिकप्रपंचान् नाशयति यस्याः माध्यमेन ज्ञानस्य उपलब्धिः भवति सा विद्या एव उपनिषत्सु वर्तते। सद् धातोः अर्थः स्था – तिष्ठ् अपि भवति। अतः यदा शिष्यः गुरोः समीपं विनयीभूत्वा श्रद्धया तिष्ठति तदा गुरुः ब्रह्मविषये यत्किंचित् उपदिशति तत् ज्ञानं रहस्यं वा उपनिषद् कथ्यते।

शंकराचार्येण कथितम् यत् इमां ब्रह्मविद्याम् उपनयन्ति आत्मभावेन श्रद्धाभक्तिपुरस्सरं सन्तः इति उपनिषद्।

उपनिषदां संख्या असीमिता किन्तु ईश, केन, कठ, प्रश्न, मुण्डक, माण्डूक्य, तैत्तिरीय, ऐतरेय, छान्दोग्य, बृहदारण्यक, श्वेताश्वतर इति एकादश– उपनिषदां एव विशिष्टं महत्त्वं वर्तते।

भारतीयतत्त्वज्ञानस्य धर्मसिद्धान्तस्य च मूलाधाररूपेण उपनिषद्ग्रंथाः एव वर्तन्ते। भारतीयसंस्कृत्याः उपनिषदां च परस्परम् घनिष्ठः सम्बन्धः अस्ति। विदेशेषु अपि उपनिषदां प्रशंसकाः सन्ति। सप्तदशे शतके दाराशिकोहमहोदयेन, नवदशे शतके जर्मनस्य शोपेनहावरमहोदयेन महाकविगेटे–महोदयेन च उपनिषदां महती प्रशंसा कृता।

(ख) भावविस्तारः

समानभावपरकाः सूक्तयः

1. यं मातापितरौ क्लेशं सहेते संभवे नृणाम्।
   न तस्य निष्कृतिः शक्या कर्तुं वर्षशतैरपि।
2. माता गुरुतरा भूमेः खात् पितोच्चतरस्तथा।
3. अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम्।
   अश्वमेधसहस्राद् हि सत्यमेव विशिष्यते।।
4. सत्येव जयते नानृतम्।
5. अध्येतव्या त्रयी नित्यं, भवितव्यं विपश्चिता।

6. आतिथेयं परं तीर्थम्।
7. धर्मो रक्षति रक्षितः।
8. यतोऽभ्युदयनिःश्रेयस्सिद्धिः स धर्मः।
9. किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्रमोहिताः।

(ग) भाषाविस्तारः

आज्ञार्थे लोट्लकारस्य प्रयोगः क्रियते विधिलिङ्लकारस्य च प्रयोगः इच्छा–निमन्त्रण–प्रार्थनार्थे क्रियते। तत्र भेदं पश्यत।

धातुरूपाणि

		लोट् लकारः			विधिलिङ् लकारः		
धातु	पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
वद् (बोलना)	प्रथमः	वदतु	वदताम्	वदन्तु	वदेत्	वदेताम्	वदेयुः
अस् (होना)	प्रथमः	अस्तु	स्ताम्	सन्तु	स्यात्	स्याताम्	स्युः
चर् (आचरण करना)	प्रथमः	चरतु	चरताम्	चरन्तु	चरेत्	चरेताम्	चरेयुः
भू (होना)	प्रथमः	भवतु	भवताम्	भवन्तु	भवेत्	भवेताम्	भवेयुः
वृत् (होना)	प्रथमः	वर्तताम्	वर्तेताम्	वर्तन्ताम्	वर्तेत	वर्तेयाताम्	वर्तेरन्
वद्	मध्यमः	वद	वदतम्	वदत	वदेः	वदेतम्	वदेत
अस्	मध्यमः	एधि	स्तम्	स्त	स्याः	स्यातम्	स्यात्
भू	मध्यमः	भव	भवतम्	भवत	भवेः	भवेतम्	भवेत
वृत्	मध्यमः	वर्तस्व	वर्तेथाम्	वर्तध्वम्	वर्तेथाः	वर्तेयाथाम्	वर्तेध्वम्
वद्	उत्तमः	वदानि	वदाव	वदाम	वदेयम्	वदेव	वदेम
अस्	उत्तमः	असानि	असाव	असाम	स्याम्	स्याव	स्याम
चर्	उत्तमः	चराणि	चराव	चराम	चरेयम्	चरेव	चरेम
भू	उत्तमः	भवानि	भवाव	भवाम	भवेयम्	भवेव	भवेम
वृत्	उत्तमः	वर्ते	वर्तावहै	वर्तामहै	वर्तेय	वर्तेवहि	वर्तेमहि

उदाहरणानि

लोट्लकारः

सत्यं वद।
अतिथिदेवो भव।
सर्वे छात्राः तिष्ठन्तु।
आचार्याय जलम् आनय।
यूयम् फलानि खादत।

विधिलिङ् लकारः

आचार्याः अलूक्षा स्युः।
यथा ते वर्तेरन् तथा वर्तेथाः।
ईश्वरः तव रक्षकः भवेत्।
सर्वप्राणिषु बन्धुभूतः स्यात्।
भवन्तः उत्तीर्णाः भवेयुः।

7.6 पाठान्तप्रश्नाः

1. रेखांकितपदम् आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत–

   (क) वेदम् अनूच्य आचार्यः अन्तेवासिनम् अनुशास्ति।

   (ख) आचार्यः प्रजातन्तुं न छेत्तुं कथयति।

   (ग) धर्मात् न प्रमदितव्यम्।

   (घ) श्रेयांसः विद्वांसः आसनेन प्रश्वसितव्याः।

   (ङ) भूत्यै न प्रमदितव्यम्।

2. रेखांकितेषु पदेषु सर्वनामपदानि केभ्यः प्रयुक्तानि–

   (क) त्वया कुशलात् न प्रमदितव्यम्।

   (ख) ये अस्मत् श्रेयांसः ब्राह्मणाः तेषां त्वया आसनेन प्रश्वसितव्यम्।

   (ग) यानि अस्माकं सुचरितानि तानि उपास्यानि।

3. समस्तपदानि रचयत–

   (क) न लूक्षाः इति ————————————

   (ख) न श्रद्धया इति ————————————

   (ग) न अवद्यानि इति ————————————

   (घ) स्वाध्यायात् प्रवचनात् च ताभ्याम् ————————————

   (ङ) माता देवः यस्य सः ————————————

   (च) प्रजायाः तन्तुम् ————————————

4. अधोलिखितेषु वाक्येषु रेखांकितपदं विलोमपदे परिवर्त्य लिखत

(क) असत्यात् प्रमदितव्यम्	(1) .... प्रमदितव्यम्।
(ख) अश्रद्धया न देयम्	(2) .... देयम्।
(ग) यानि अवद्यानि कर्माणि तानि न सेवितव्यानि।	(3) यानि .... कर्माणि तानि सेवितव्यानि।
(घ) यानि अस्माकं कुचरितानि तानि त्वया न उपास्यानि।	(4) यानि अस्माकं .... तानि त्वया उपास्यानि।
(ङ) आचार्याः लूक्षाः न स्युः	(5) आचार्याः .... स्युः।
(च) अधर्मं मा चर	(6) .... चर।

5. संक्षेपेण उत्तरत–

(क) "एतद् उपास्यम्" इति पाठे उपदेशाः केन कस्मै प्रदत्ताः?

(ख) दानं कथं देयम् कथं च न देयम्?

(ग) यदि कदाचित् कर्मणि आचरणे च सन्देहः भवति तदा किं कुर्यात्?

(घ) गुरुजनानां कानि चरितानि अनुकरणीयानि?

6. उचितम् अव्ययं चित्वा अधोलिखितानि वाक्यानि पूर्यन्ताम्

मा, न, च, अथ, यदि, वा, यथा, तथा, तत्र

(क) चिन्ता .... कार्या, बालकः पित्रा सह बहिर्गतः।

(ख) असत्यं .... वद।

(ग) रमा सीता .... विद्यालयं गच्छतः।

(घ) .... महाभारतकथा प्रारभ्यते।

(ङ) .... ते वर्तेरन् .... वर्तेथाः।

(च) भवान् चायं पास्यति दुग्धं ....।

(छ) विद्यालये एकं क्रीडास्थलं वर्तते, छात्राः .... क्रीडन्ति।

(ज) .... पठिष्यसि तर्हि उत्तीर्णः भविष्यसि।

7. पदानां वर्णविश्लेषणं कुरुत

(क) धर्मम् (ख) प्रमदः (ग) श्रिया (घ) युक्ताः

7.7 उत्तराणि

7.3 बोध प्रश्नाः

1. (क) + 2, (ख) + 4, (ग) + 5,
   (घ) + 3, (ङ) + 6, (च) + 1

2. शिष्यम् 3. सुचरितानि 4. अश्रद्धया

5. (क) मा (ख) तानि (ग) देयम् (घ) एषः (ङ) प्रमदितव्यम् (च) नो

पाठगतप्रश्नाः

7.1 1. (क) अन्तेवासिनम् (ख) सुचरितानि (ग) आसनेन (घ) अनवद्यानि (ङ) प्रजातन्तुम् (च) भूत्यै

2. (क) प्रमदितव्यम् (ख) व्यवच्छेत्सीः (ग) भव (घ) उपास्यानि (ङ) प्रश्वसितव्यम् (च) चर

3. (क) वेदम् (ख) सुचरितानि (ग) प्रजातन्तुं (घ) आसनेन (ङ) सत्यात्

4. (क) प्रमदितव्यम् (ख) सेवितव्यानि (ग) उपासितव्यः (घ) कर्तव्या (ङ) पूजयितव्यः (च) प्रश्वसितव्याः

7.2 1. (क) संविदा (ख) सम्मर्शिनः (ग) वेदोपनिषत्
(घ) अलूक्षाः (ङ) कर्मविचिकित्सा (च) ह्रिया

2. (क) श्रेयांसः (ख) सम्मर्शिनः (ग) धर्मकामाः
(घ) अनवद्यानि (ङ) प्रियं (च) अलूक्षाः

3. **लोट् लकारे क्रियापदानि**	**विधिलिङ् लकारे क्रियापदानि**
सत्यं वद	प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः
मातृदेवो भव	यथा ते वर्तेरन्
आचार्यदेवो भव	ये तत्र ब्राह्मणाः सम्मर्शिनः स्युः

7.6 पाठान्तप्रश्नाः

(क) कः, (ख) किम्/कम् (ग) कस्मात् (घ) केन (ङ) कस्यै

2. (क) अन्तेवासिने (ख) श्रेयोभ्यः ब्राह्मणेभ्यः (ग) गुरुवर्येभ्यः

3. (क) अलूक्षाः (ख) अश्रद्धया (ग) अनवद्यानि (घ) स्वाध्यायप्रवचनाभ्याम्
(ङ) मातृदेवः (च) प्रजातन्तुम्

4. (क) सत्यात् (ख) श्रद्धया (ग) अनवद्यानि (घ) सुचरितानि (ङ) अलूक्षाः (च) धर्मम्

5. (क) 'एतद् उपास्यम्' इति पाठे उपदेशाः आचार्येण शिष्याम दत्ताः।
(ख) दानं श्रद्धया देयम् अश्रद्धया च न देयम्।
(ग) कर्मणि आचरणे च सन्देहे सति ब्राह्मणा सम्मर्शिनः स्युः।
(घ) गुरुजनानां सुचरितानि अनुकरणीयानि।

6. (क) न (ख) मा (ग) च (घ) अथ (ङ) यथा, तथा (च) वा (छ) तत्र (ज) यदि

7. (क) ध् + अ + र् + म् + अ + म्
(ख) प् + र् + अ + म् + अ + द् + अः
(ग) श् + र् + इ + य् + आ
(घ) य् + उ + क् + त् + आः